

Székely Gábor

A BRIT, A FRANCIA, A NÉMET ÉS A SZOVJET DIPLOMÁCIA A II. VILÁGHÁBORÚ ELŐESTÉJÉN

Vizsgálóbizottság Moszkvában

Az irodalomban gyakran felidézett pillanat 1939. május 2-ának estéje, amikor Maxim Litvinov, a Szovjetunió népi komisszára, a külügyek (NARKOMINGYEL) irányítója szinte szótlánul hallgatja a vizsgáló bizottságot, amely majd évtizedes munkájának megítélésére jött létre. A bizottság tagja volt Vjacseszlav Molotov, a Szovjetunió Népi Komisszárai Tanácsának (hogy a minisztertanács korabeli elnevezését pontosan említsük, magyarul elterjedtebb a Népbiztosok Tanácsa elnevezés) elnöke, vagyis az államelnök, mellette a már ekkor félelmetes híré Lavrentyij Berija, a belügyi népbiztosság (NKVD) főnöke. (A rettegett, a fél évvel korábban leváltott Nyikolaj Jezsov, a tömeges kivégzéseket levezénylő, ekkora már letartóztatott (és hamarosan kivégzett) helyettese volt, majd utóda, ő sem kerülte el sorsát.) Molotov keményen szólt: „Elég volt Litvinov liberalizmusából, gyökerestől fogom kitépni azt a zsidó darázfészket.” (Ti. a Külügyi Népbiztosságot – Sz. G.) A tetemrehívás nem lepte meg Litvinovot, felkészült a nem sok jót ígérő „beszélgetésre”. Annak végén, igazi diplomataként, rezignáltnan, nyugodt, indulatoktól mentes hangvétellel Molotovot javasolta utódának.¹

E jelenetet összekötve Sztálinnak egy hónappal korábban, az SZKP kongresszusán elhangzott beszédével, hangsúlyozzák a fordulatot: az angol orientációt 1939 tavaszán a németek felé fordulás váltotta fel. Gondosabban vizsgálva a dokumentumokat azonban nyilvánvaló: fordulat nem történt, legfőljebb hangsúlyeltolódás volt észlelhető. A történet, ami a szovjet diplomáciát illette, ugyanis némileg korábban kezdődött.² Fordulatra inkább a német diplomáciában került sor – ott is néhány hónappal Litvinov menesztése előtt.³ A fordulat lényegében a

¹ The Diplomats 1939–1979. Ed. Gordon A. Craig and Francis L. Loewenheim. Princeton University Press, 1953. 1981. 68. Litvinov közvetlen munkatársainak többségét ekkorra már letartóztatták, egy részüket kivégezték. Molotov visszaemlékezésében úgy vélte: „Litvinov életben maradása a véletlen műve volt.” Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy inkább Sztálin számító taktikájának ismert sztereotípiája érvényesült – tartalékolni a másik alternatíva kártyáját. Litvinov 1941. november 7-i katonai díszszemlén ismét Sztálin mellett jelenhetett meg a Lenin mauzóleum mellvédjén, majd a Szovjetunió nagykövete lett Washingtonban, később külügyminiszter helyettes. Uo. 68–69.

² A leegyszerűsítő értékelések tipikus példája Laurence Rees könyve, amely a Molotov–Ribbentrop paktummal kezdi a történetet, azt a „diplomáciatörténet egyik legnagyobb pálfordulásaként” értelmezve. Laurence Rees: Zárt ajtók mögött. Sztálin a és Nyugat politikai játszmái. Alexandra Kiadó, 2011. 13.

³ Igen elterjedt az a megközelítés is, amely a Molotov–Ribbentrop paktumot visszavezeti 1922-ig, a Rapallóban megkötött német–szovjet átfogó, a diplomáciai kapcsolatoktól a legnagyobb ke-

Münchenben megkötött négyhatalmi egyezmény logikus folytatása volt, s annak előzményeivel függött össze.

Friedrich-Werner Graf von der Schulenburg, moszkvai német követ, aki londoni kollégájával ellentétben azon fáradozott, hogy a német–szovjet katasztrofálisan megromlott kapcsolatokat karbantartsa, 1938. október 3-án jelezte miniszterének, hogy a szovjet külpolitika katasztrofális helyzetbe került („wenn nicht gar zerstört worden”), azonban elsősorban nem ellenünk („nicht so sehr gegen uns”) irányult haragjuk, mint inkább az angolok és franciák ellen. S javasolta ennek a helyzetnek a kihasználását.⁴ S még valamit – Litvinov megkerülését, Molotov megkeresését. Az irodalomban általában azt állítják, hogy ennek oka Litvinov zsidó származása volt, mintegy sejtetve, hogy Sztálin már Litvinov leváltásával is engedményt tett Hitlernek. Ennek azonban semmi nyoma a dokumentumokban, de annak sem, hogy Hitler valaha is kedvezőbben nyilatkozott volna a bolsevikokról, mint a zsidókról. Továbbá az is tény, hogy a két diktátor soha sem kívánt egymással személyesen találkozni, s nem is találkoztak – ellentétben a számukra szükséges és fogadott „nyugati” politikusokkal.

London és Berlin

Herbert von Dirksen, a Londonba akkreditált német követ értette, hogy a brit külpolitika a „megbékéltetés” jegyében kész támogatni a szudétanémetek autonómiáját, de félreértette a német nagyhatalmi törekvések irányát. Dirksen elkötelezett híve volt a brit–német détente-nak, az együttműködésnek. Ennek jegyében próbálta ajánlani személyesen a Führernek lord Runciman közvetítői, a csehszlovákiai szudétanémetek követeléseit támogató misszióját,⁵ miután azt a külügyminiszter, Ribbentrop ellenszenvvel fogadta. Nem tűnt föl Dirksennek a színjáték, hogy a szudétanémetek követeléseit Hitler diktálja, valamint a diplomáciában is oly gyakran alkalmazott technika is elkerülte a figyelmét: próbálkozásai, hogy Hitlerrel személyesen találkozzon rendre akadályokba ütköztek. Azonban a Nürnbergben tartott „pártkongresszuson”⁶ Hitler nem kerülhette

reskedelmi kedvezményen át, a jóvátételekről való lemondást is tartalmazó egyezményig. A később katonai együttműködéssel is bővülő megállapodás azonban a Weimari Köztársaság végnapjaiban meggyengült, majd Hitler hatalomra jutásával megszakadt, mégpedig a német oldalról tett lépésekkel. Történt ez annak ellenére, hogy mindkét országban ekkor, szinte egy időben, alakult ki a totális diktatúra. A két diktatúra eltérő és közös vonásáról, illetve a sztálinizmusnak a bolsevizmustól eltérő jellegéről l. *Ian Kershaw–Moshe Levin: Sztálinizmus és nácizmus. Diktatúrák összehasonlítása.* Szukits Könyvkiadó, 2005. 396–399.

⁴ *Ingeborg Fleischhauer: Der Pakt. Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie 1938–39.* Frankfurt 1990. Roland G. Foerster (Hg.) 57.

⁵ Sir Walter Runciman személyesen a miniszterelnök, Neville Chamberlaint bízta meg a misszióval. Runciman a csehek elmarasztaló dokumentumokat állított össze. Előbb a svájci autonómiát javasolta a szudétanémeteknek, de végül a német követeléseknek megfelelően a birodalomhoz csatolást pártoló jelentést állított össze. A misszió történetének kritikus feldolgozása *Paul Vjshny: The Runciman mission to Czechoslovakia, 1938: prelude to Munich.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire, 2003. 376 pp. A Runciman-misszió előkészítéséről l. *The Diplomats, 1919–1939.* Ed. Gordon A. Craig and Felix Gilbert. Princeton University Press, 1981. 486.

⁶ Az 1923 óta egészen 1938-ig évente tartott náci pártkongresszusok (Parteitage) propaganda-rendezvények voltak, ahol az SA, az SS, a Hitlerjugend és más szervezetek többtízezes tömege gyűlt

el a találkozást a durva visszautasítás kockázata nélkül – de rutinos politikusként, az ilyenkor szokásos formális bevezető mondatokkal végül lerázta a brit követet. A taktika bevált. Dirksen aggodalmas, Hitler elszántságát hangsúlyozó jelentéseivel akaratlanul is hozzájárult ahhoz, hogy sikerrel járjon Hitler „zsarolás hadművelete”.⁷ Maga a brit miniszterelnök, az ekkor 70 éves Neville Chamberlain házalt el Hitlerhez, három alkalommal is, életében először ülte fel repülőgépre, hogy végül a béke reményében beleegyezzen Hitler minden követelésébe. Ez egyet jelentett Csehszlovákia kiszolgáltatásával, a franciák beleegyezésének biztosításával.⁸

Londonban látták, de nem tulajdonítottak jelentőséget annak, hogy a müncheni egyezményvel a Szovjetunió elszigetelődött. Azonban ennél több is történt: azon túl, hogy meg sem hívták az egyezkedésre, az egyezményt előkészítő szakaszban kemény szovjet ellenes fenyegetés is elhangzott. Lord Runciman küldetésének részeként Londonból megfenyegették Csehszlovákiát, hogy amennyiben igénybe vennék a szovjet–csehszlovák egyezményben biztosított szovjet katonai segítséget, úgy „a bolsevizmus elleni keresztes háború” ellenük bontakozhat ki.⁹

Dokumentumok a háború kirobbanásának előestéjén

Münchenből visszatekintve egyenes útnak tűnik a II. világháborút megelőző négy év – egyenes útnak a háború kirobbanása felé. Ezt a koncepciót tükrözik azok a dokumentumkötetek, amelyeket a háborút követően jelentettek meg a korszak diplomáciai irataival.¹⁰ Közülük, témánk szempontjából, a legtöbbet a brit sorozat 1939. január 22-től az év szeptember 4-ig keletkezett iratait közreadó négy vaskos kötete adja: ezekből ugyanis a brit mellett a francia, a szovjet, a német, a lengyel, de a kisebb, azonban a kritikus hónapokban fontos szerepet játszó országok, mint Románia, Magyarország és Jugoszlávia diplomá-

össze, hogy meghallgassa a Vezért. Az ezt követő fogadás adott alkalmat a követeknek a találkozásra Hitlerrel. Az 1938. szeptember 5–12. között megrendezett elnevezése Großdeutschland volt, jelezve az Anschlußt, Ausztria bekebelezését. A következő, az 1939-re tervezett és a Reichsparteitag des Friedens, a Béke Pártkongresszusa néven meghirdetett rendezvényt augusztusban minden kommentár nélkül lefűjték. Az 1934-es pártkongresszusról készítette el filmtörténeti remekét Leni Riefenstahl az Akarat diadala (Triumph des Willens) címmel. A teljes film megtekinthető: <http://www.youtube.com/watch?v=thdIF-dtIRo> 2011.12. 25.

⁷ *The Diplomats, 1919–1939*. I. m. 487.

⁸ Az akkor már 70 éves elmúlt brit miniszterelnök soha nem ült korábban repülőgépre, ekkor megtette. Komolyan hitte, hogy a nála 21 évvel fiatalabb Hitlerhez kell repülnie megőrizni a békét, de ugyanakkor pozícionálva a tárgyalásokat. A Münchenben történekről, illetve a fejleményekről I. München 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok. Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Kossuth Könyvkiadó 1988.

⁹ A müncheni egyezményt követően Chamberlain kinevezte Runcimant a negyedik legmagasabb méltóságnak – Lord President of the Council –, amelyet talán jelzésértékűen, a brit hadüzenet napjáig, 1939. szeptember 3-ig tölthetett be.

¹⁰ A legalaposabb sorozatnak a britek, a franciák és a németek által megjelentetett kötetek tűnnek, s nem csak témánk szempontjából. Az Amerikai Egyesült Államokban megjelentetett sorozat is rendkívül gazdag, de jelzi az USA más elkötelezettségét, így témánk szempontjából jórészt másodlagos iratokat és közvetett információkat tartalmaz. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers*. 1938. Vol I–V, 1939. vol. I–V. United States Government Printing Office, Washington. 1954–1957. Az átfogó, hasonló jellegű orosz kötetek megjelentetése még várat magára.

ciai törekvései is jól nyomon követhetők. Sőt, a függelékekben megtalálhatóak a legfontosabb tárgyalások jegyzőkönyvei is.¹¹

A brit–amerikai kapcsolatokra vonatkozó fontos dokumentumok találhatóak a Rooseveltt-könyvtár gyűjteményében, közöttük azok a szigorúan titkos iratok, amelyekben Lord Halifax, illetve a brit diplomácia ismertette Rooseveltt elnök és közvetlen munkatársai számára az európai fejleményeket, illetve a brit politika elképzeléseit.¹² E dokumentumok másik lelőhelye az amerikai diplomáciai iratok gyűjteménye, amelyből, ha a briteknél kevésbé részletesen és dokumentáltan, de jól követhetők a közel sem egységes, sokfelé tekintő kormányzati tervek.¹³

A dokumentumokból egyértelműen kitűnik, hogy az 1939-es év tavaszától valamennyi említett és érintett hatalom számított háborúra, s abban sem volt nézetkülönbség, hogy a háborút Németország fogja kirobbantani. Ennek azonban több lehetőségét vélték megvalósulhatónak, pontosabban a támadás irányát ítélték meg különbözőképpen. Lényegében ez a különbség befolyásolta azokat a lépéseket, amelyeket ezen országok diplomáciája megtett, illetve és főleg, nem tett meg.

Az agresszorok

Európából is kitekintve könnyű volt felismerni, hogy nagyhatalmi ambícióik szolgálatában háborúban ekkor két ország gondolkodott. Európában a fő agresszív erő Németország volt, amely geopolitikai helyzetét, gazdasági erejét és potenciálját, valamint – az 1939-ig másodrendű hatalomként kezelt Szovjetuniót leszámítva – népességét tekintve egyaránt érvényesülő túlsúlyával. 1934-től taktikája az volt, hogy a nemzetközi szerződéseket félreszórási lépéseit állandóan ellensúlyozta békevágyának hangsúlyozásával, illetve bolsevizmus elleni kirohanásaival, egyben a keleti terjeszkedési irány sejtetésével. Tették ezt mindenek előtt az egyértelmű brit katonai garanciát, illetve az USA bárminemű szövetségesi támogatását nélkü-

¹¹ Documents on British foreign policy 1919 – 1939. Ed. E. L. Woodward, Rohan Butler. Her Majesty's Stationery Office. Third series. Volume IV. 1951. 647 pp., Volume V. 1952. 818 pp., Volume VI. 1953. 790 pp., Volume VII. 1954. 633 pp. Aussenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918–1938 (ADÖ). Österreich im System der Nachfolgestaaten 11. September 1919 bis 10. Juni 1921. Klaus Koch, Arnold Suppan, Walter Rauscher, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1993. Documents Diplomatiques Français, 1932–1939, Deuxième Série, 1936–1939, Vols 1-V. Edited under the direction of P. Renouvin, J.– B. Duroselle, M. Baumont. Le Livre Jaune Français - Documents Diplomatiques 1938–1939 - Ww2-2ème Guerre Mondiale 1939–45. Az 1939. április 17. és szeptember 2-i közötti német–szovjet diplomáciai érintkezésekről készült legfontosabb német feljegyzések és más dokumentumok megtalálhatóak http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/nazsov.asp

¹² E dokumentumok fontos része már felkerült a világhálóra. Az 1938–1939-ben keletkezett dokumentumok valóban figyelemre méltóak: levelezés, jelentések, memorandumok 1938. szeptember 20.–1939. december 25. közötti dátummal. A levelezés tartalmazza: Sumner Welles, Merriman, Halifax, Rooseveltt, a brit követség (The British Embassy), Summerlin, Neville Chamberlain, Burnham, Helm, Lord Lothian, Cordell Hull és Watson iratait. Témakörök: a király és a királynő látogatása az USA-ban, Lengyelország és Németország, Rooseveltt személyes levelezése. <http://docs.fdrlibrary.marist.edu/psf/box32/Letöltés ideje: 2011. november 13.>

¹³ Az 1939-es év fontos dokumentumait tartalmazza a U. S. Department of State, Foreign Relations of the United States, 1939. General, I. kötete. (Washington, 1956.)

lőző¹⁴ Franciaország megnyugtatóására, de legalábbis elbizonytalanítására.¹⁵ Ezt a taktikát alkalmazták 1935-ben, az általános hadkötelezettség bevezetésekor, látványosan a Rajnai demilitarizált övezet felszámolásakor 1936-ban, amikor – a németek szerint – balra, a bolsevik irányba fordult Franciaország a francia–szovjet egyezmény ratifikálásával. Majd, a németek egy hazában egyesítésére hivatkozva, 1938-ban Ausztria, s ez után a Csehszlovákiától már brit és kényszerű francia segítséggel megszerzett Szudéta-vidékre bevonulva. A Chamberlain-adminisztráció, ekkor a „nyugati demokráciák” legbefolyásosabbika, végül 1939 márciusában, Csehország bekebelezésekor kezdett visszakozni. A visszakozás azonban, a dokumentumokból úgy tűnik, elsősorban a Münchenben vállalt garanciák ellenére minden ellenlépés nélkül felszámolt Csehszlovákia sorsán megdöbben közvéleménynek szólt, érdemben alig változtatta meg Franciaország és Nagy Britannia külpolitikai kurzusát.

A távol-keleten Japán már nem csupán gondolkodott a háborúról, de javában háborúzott Kína területein, hogy a megszerzett térség és nyersanyag kiinduló bázisul szolgáljon a húszas években már vázolt, a Csendes-óceán térségeitől egészen Európáig nyúló hódítások (Tanaka-memorandum, 1927) megvalósítására.¹⁶ Az 1931-ben Kína (Mandzsúria) ellen induló támadás 1939-ben elérte a Szovjetuniót, s közvetlen összecsapáshoz vezetett 1939 májusától egészen augusztus végéig a Szovjetunió szövetségese, Mongólia határán. A Kvantung-hadsereg egységeit végül szétverte a Távol-Keletre vezényelt Zsukov,¹⁷ és diplo-

¹⁴ Ennek utolsó kísérlete volt, amikor 1927-ben Aristide Briand, francia külügyminiszter azzal a javaslattal fordult az amerikai külügyeket irányító Frank B. Kellogghoz, hogy kössenek egyezményt a háborúról való lemondásról a két ország közötti konfliktusok esetén. Ebből látszott, hogy Briand akármilyen kétoldalú egyezménnyel beérte volna. Briand próbálkozása, hogy az USA-t valamilyen formában bevonja a francia biztonságot garantálók körébe, nem járt sikerrel. Kellog kilépett a francia–amerikai formulából, s kiterjesztette azt valamennyi országra. Így bármely ország csatlakozhatott az 1928 augusztusában aláírt a Kellog–Briand paktumhoz – Németországot (Gustav Stresemann írta alá) is beleértve. A mindössze pár soros dokumentumot közli Nemzetközi szerződések. Szerk: Halmosi Dénes. Bp., KJK, 1966. Az eredeti dokumentumot az aláírásokkal l. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/kbpact.htm> Letöltés ideje: 2011. november 12.

¹⁵ Az 1925-ben aláírt locarnói szerződés – amely Franciaország és Belgium határait garantálta – csak annyiban volt nemzetközi, hogy mögötte brit és olasz garancia volt, konkrét katonai vállalások nélkül. Németország aláírása jelezte ugyan a megbékélés szándékát, azonban nem jelentette a határok „rendezéséről” való lemondást. Ez világos volt a francia Aristide Briand és a német Gustav Stresemann külügyminiszterek tárgyalásaiból is. E tárgyalásokat jellemezte Franciaország pozícióinak gyengülése. Ezt még az USA politikáját meglehetősen kritikátlanul elemző Henry Kissinger is hangsúlyozza, éppen a Kellog–Briand paktum kapcsán. *Henry Kissinger: Diplomácia. Panem-Grafo. 1998. 273–279.*

¹⁶ A Tanaka Giichi japán miniszterelnöknek tulajdonított titkos dokumentum nagy vihart kavart a Népszövetségben, maga a miniszterelnök azonban éppen a katonai szélsőségesek, illetve a Kellog–Briand paktumhoz csatlakozás miatt bukott meg. Morton, William Finch. *Tanaka Giichi and Japan's China Policy.* New York: St. Martin's Press, 1980.

¹⁷ Sztálin attól tartott, hogy a japánok támadása megszakíthatja a Transz-Sziberiai vasutat, ezért rendelte el Georgij Zsukov parancsnoksága alatt az Első Hadseregcsoport létrehozását. (35 gyalogos hadosztály, 20 lovas század, 500 repülőgép és 500 BT-5 és BT-7 harckocsi.) A japán Kvantung Hadsereg ekkor mintegy 80000 gyalogost, 180 tankot és 450 repülőgépet számlált. Az augusztus 20-án indított offenzívában Zsukov a haderőnemek mozgásának összehangolásával bekerítette a japán főerőket. Csak halottakban mintegy 18000 volt a japánok vesztesége. A hadtörténet a hadműveletet Hannibal Cannae-i ütközetéhez hasonlítja. A Szovjetunió német megtámadásakor a japánok is

máciai megoldás született. Előbb – szeptemberben – egy fegyverszüneti egyezmény, majd 1941. áprilisában az európai háború végéig kitartó semlegességi paktum. A paktum biztonságot jelentett a Szovjetuniónak és szabad kezet biztosított Japánnak Kínában és a Csendes-óceán térségében.¹⁸

Ebben a helyzetben már senki számára nem lehetett kérdéses, hogy lesz-e háború, legfőleg az: mikor és hol robban ki, hol húzódnak majd a frontvonalak, s végül, hogy mi lesz a háború menete? Valamint a nagy kérdés: ki kerül ki végül győztesen? Ezt március idusán már a háború elkerülhetőségében mindaddig reménykedő brit és francia diplomácia is felismerte.

E hatalmak ugyanakkor még ekkor is reménykedtek az ellenük indítható háború elmaradásában, vagy legalábbis annak időpontjának a kitolásában. Ennek megfelelően más foratókönyveken munkálkodtak az európai és a távol-keleti helyzet súlyosságát egyaránt felismerő politikusok és diplomaták Nagy Britanniában, Franciaországban és a Szovjetunióban, a közép-európai kisebb országokban, illetve az Egyesült Államokban.

A brit és a francia kormányok mértékadó köreiből még ekkor is az volt a véleménye, hogy elkerülhetik a közvetlen háborút Németországgal. Általános céljuk a két agresszor, Japán, illetve a potenciális agresszor, Németország megfékezése, vagy legalábbis kordában tartása volt. Ezért hajlandók voltak komoly áldozatokra is. Mindenekelőtt a közvetlen veszélyben levők határozottabb, de lényegében elvi támogatására, sőt hatalmi pozícióik feladására is Kelet-Közép-Európában, a Balkánon, Kínában, esetleg más gyarmati területeiken.

Moszkva és Berlin

A Hitler által több ízben nyíltan is fenyegetett, egyben legsajátosabb helyzetben a Szovjetunió volt, amely 1918–1920-ban megtapasztalhatta a „Nyugat” bolsevizmus elleni fegyveres intervencióját.¹⁹ Sztálin ezek után is tartott a kapi-

gondoltak a támadásra, de végül a kivárást javasló véleménye került többségbe és megelégedtek a Kvantung Hadsereg jelentős megerősítésével. *Alvin D. Coax*: *Nomonhan: Japan Against Russia, 1939*. Two volumes; Stanford University Press, 1985.

¹⁸ A semlegességi szerződést Vjacseszlav Molotov, Matsuoka Yosuke külügyminiszter és Tatekawa Yoshitsugu tábornok, moszkvai japán követ írta alá. A szerződés kimondta, hogy a felek semlegességek maradnak, amennyiben a másikat egy harmadik hatalom megtámadja. Japán a Háromhatalmi Szerződés (1940. szeptember, Németország, Japán, Olaszország) aláírása után gondolt egy meg nem támadási szerződés aláírására a Szovjetunióval, de később, már az 1940. októberi német–szovjet nézeteltérés hatására is, a semlegességi dokumentum mellett döntöttek. A szerződés 3. pontja lehetőséget adott arra, hogy a felek egyike azt ne hosszabbítsa meg az 1946. április 13-i lejáratkor – erre utalva a Szovjetunió 1945. április 5-én jelezte, hogy nem kívánja a továbbiakban meghosszabbítani azt. A diplomácia jelzi, hogy ennek ellenére a Szovjetunió hadüzenete Japánnak 1945. augusztusában a szerződés megszegését jelentette. A szerződés teljes szövegét lásd: http://ww2db.com/battle_spec.php?battle_id=199. Letöltés ideje: 2011. december 10.

¹⁹ Az intervencióban 13 ország, valamint az Oroszországban hadifogságba esett csehszlovákokból szervezett Csehszlovák Légiónak vett részt – ez utóbbi adta a legtöbb, mintegy 50000 katonát. Az 1918 augusztusában kibontakozott intervenció mély benyomást tett Sztálinra. A Krim-félszigettől a szibériai Murmanszkiig, a Kurilli-szigetek japán megszállását hozó, a fehér tábornokokat fegyverrel ellátó szövetségek végül 1920-ban hagyták el Szovjet-Oroszországot (a japánok csak 1922-ben), hogy átadják helyüket az akcióban résztvevő Lengyelország külön, francia tanácsadókkal megtámo-

talista hatalmak támadásától, ugyanakkor azok egymás közötti háborúira is számított. Szövetségesek keresését e koncepció jegyében folytatta az 1920-as évek elejétől. Így vált első komoly szövetségesévé a weimari Németország, majd Hitler hatalomra jutása után a Hitlertől leginkább fenyegetett Franciaország és Csehszlovákia. Ez a rendszer omlott össze a müncheni egyezményvel, majd Csehszlovákia felszámolásával, amit jelzett az események idején a szovjet diplomácia kemény tiltakozása, majd a „rendszergazda” Litvinov menesztése 1939 tavaszán.

A Szovjetunió diplomatáit és hadvezetését, Sztálint egyre komolyabban aggasztották a fejlemények: nem csupán, s nem is elsősorban a vele határos két agresszortól, Németországtól és Japántól tartott, hanem, különösen a müncheni német–olasz–brit–francia egyezmény után, egy olyan helyzet kialakulásától, amelyben éppen húsz éve volt részük: a „nyugati világ” bolsevizmus elleni keresztes hadjáratától. Sztálin igazolódni vélte feltételezését, miszerint a „nyugat” Hitlert Kelet felé, a Szovjetunió megtámadására tereli. Csak a térképre kellett néznie: Ausztria, a Szudéta-vidék bekebelezése, majd Csehszlovákia szétzúzása, Lengyelország fenyegetése. A keresztes hadjáratnak, Sztálin mérlegelése szerint, lehetett az első csapásmérője Németország, de a támadók köre a többi nagyhatalommal is bővíthetett, az esetleg győztes, de legyengült Szovjetunió ellen.²⁰

Nem kétséges, hogy az 1938 nyarától az elszigetelődés felé sodródó Moszkvába az első érdemi jelzés Berlinből érkezett. 1938. december 1-jén a német külügyminisztérium Kelet-Európai Osztálya Gazdaságpolitikai Részlegének vezetője, Julius Schnurre tett ajánlatot a szovjet követség kereskedelmi képviselőjének, Davidovnak egy új német–orosz kereskedelmi szerződésre. Az ajánlat 200 millió birodalmi márka kölcsön volt, rendkívül kedvező feltételekkel: nyersanyagok ellenében. A válasz nem volt elutasító, de elfogadó sem. A német külügyminisztériumban megjelenő szovjet delegációt csak a helyettes képviselőt vezető képviselte, Szikurov.²¹

Az első német javaslat nem keltett visszhangot Moszkvában, amire utal, hogy amikor azt Schulenburg 1939. január 4-i találkozójukon Litvinovnak megemlítette, a szovjet külügyek irányítója teljesen tájékozatlannak tűnt. De nem volt visszautasító, sőt. Hamarosan választ is adott: javasolta, hogy a tárgyalásokra Moszkvában kerüljön sor. Berlin előbb húzódozott, de hamarosan elfogadta a javaslatot. Ebben szerepe volt a moszkvai német követnek, Schulenburgnak, aki

gatott háborújának. Az 1921-ben Rigában megkötött szovjet–lengyel békében Szovjet-Oroszországnak le kellett mondania Ukrajna és Belorusszia nyugati részéről – mintegy 18 évre –, hogy a Ribbentrop–Molotov paktummal szerezzen majd jogot visszafoglalásukra. Az intervenció történetének érdekes ismertetése *Robert L. Willett: America's undeclared war, 1918–1920*, Brassey's, Washington DC, 2003.

²⁰ E koncepció jegyében írta meg visszaemlékezéseit Ivan Majszkij. (*Ivan M. Majszkij: Egy szovjet diplomata visszaemlékezései. Gondolat–Kossuth, 1975.*), és ismerteti az eseményeket Kissinger *Gordon A. Craig* alapján (*Germany 1866–1945*. Oxford University Press, 1978. 711–712.) idézi Hitler közlését, miszerint „Minden, amibe belekezek, Oroszország ellen irányul. Ha a nyugat túl ostoba...kénytelen leszek kiegyezni az oroszokkal a Nyugat szétzúzása érdekében, és aztán, a vereségük után a Szovjetunió ellen forduljak egyesített haderőmmel.” (*Kissinger H.: Diplomácia*. I. m. 329.)

²¹ *Fleischhauer I.: Der Pakt*. I. m. 67.

ezáltal vélte háttérbe szorítani külügyminiszterét, az ilyen tárgyalásokon – véleménye szerint – csak hiányos ismereteit nyilvánvalóvá tevő Ribbentropot. A fokozott német érdeklődést fejezte ki az 1939. január 12-én tartott újévi fogadás, ahol Hitler, a korábbiakkal ellentétben, megkülönböztetett figyelmet szentelt a szovjet követnek. A tárgyalások előkészítésében törést jelentett Csehszlovákia felbomlasztása és a németek bevonulása Prágába, 1939. március 15-én. Ettől az időponttól kezdve figyelhető meg párhuzamosság, illetve ellentétes irányú diplomáciai mozgás a francia–brit–szovjet, illetve a német–szovjet kapcsolatokban, diplomáciai tárgyalásokban.

London, Washington, Párizs, Berlin

A prágai bevonulást követően a nemzetközi diplomácia figyelme London felé irányult. Chamberlain három nyilatkozatot tett: március 15-én az alsóházban, március 17-én Birminghamben, majd március 31-én ismét az alsóházban. Az első beszéd nem volt más, mint a brit-francia müncheni felelősségvállalás elmaradásának a magyarázata. A szlovák állam előző napi elszakadásra utalva bejelentette: „Ezzel a nyilatkozattal az az állam, amelynek határait készek voltunk garantálni, belső szakadás által vetett véget önmagának, ennél fogva Őfelsége kormánya ezt a kötelezettséget nem tekintheti többé érvényesnek.”²² Ez a nyilatkozat München folytatását jelentette. Már kommentálva Hitler bevonulását Prágába, miszerint Münchenben még Hitler azt mondta, illetve ígérte, hogy „Ez az utolsó területi igény, amelyet Európában támasztok.” és „Nem akarunk még több csehet.”, majd kérdéseket tett fel: „Vajon ez lenne az utolsó támadás egy kis állam ellen, vagy továbbiak is következnek? Valójában nem a világalumal erőszakos megszerzése irányába tett lépés ez?”²³ A harmadik beszédben, március 31-én, már komolyabb vállalás hangzott el: a ház tudomására kell hoznom, hogy... az esetben, ha Lengyelország függetlenségét kifejezetten veszélyeztető cselekedet történne, amellyel szemben ezért a lengyel kormány létfontosságúnak tartja a fegyveres ellenállást, Őfelsége kormánya kötelességének tartaná, hogy minden rendelkezésére álló erővel haladéktalanul segítséget nyújtson a lengyel kormánynak..., a francia kormány felhatalmazott arra a

²² Speech of 15 March 1939, on continuing appeasement. Parliamentary Debates. House of Commons, 5th ser., vol. 345, cols. 438–440.

²³ A beszéd szövege megtalálható http://www.johnndclare.net/RoadtoWWII5_Chamberlain-speech.htm. (Letöltés ideje: 2011. december 22.) Nem kevésbé érdekes az – ismereteim szerint az irodalomban eddig nem idézett – utalás, amely már a Szovjetuniót is említi: „Valóban nem kell, hogy mentegetőzzem a múlt évi Németországban tett látogatásaim miatt. Miféle más alternatíva lehetett volna? (for what was the alternative?) Nekünk nem volt lehetőségünk arra, hogy megmentsük Csehszlovákiát az inváziótól és a rombolástól (possibly have saved Czecho-Slovakia from invasion and destruction), és ilyen nem állt rendelkezésére sem Franciaországnak, és nem állt rendelkezésére Oroszországnak sem. Még ha ezt követően Németországot akciójáért háborúval is büntettük volna meg, amelyben valamennyi résztvevő borzalmas veszteségeket szenvedett volna el, s amely háborút végül, ha meg is nyertük volna, akkor sem lettünk volna képesek, hogy Csehszlovákiát helyreállítsuk azokkal a határokkal, amelyeket a Versailles-i Szerződés biztosított a számára (never could we have reconstructed Czecho-Slovakia as she was framed by the Treaty of Versailles.)” Uo.

bejelentésre, hogy ebben a kérdésben a brit kormánnyal azonos állásponton van.”²⁴

Nem elhanyagolható, hogy a beszédek közben érkezett egy határozott figyelmeztetés Londonnak, mégpedig Washingtonból. A helyzetet ugyanis már 1938 nyarától jelentősen bonyolította, hogy az Egyesült Államok csak a színpalak mögött, és Roosevelttel közvetlen környezetéből érzékeltette véleményét az európai történésekről, illetve volt tartózkodó Japánnal szemben. Lényegében a kivárás pozíciójára korlátozta diplomáciáját, figyelmét aggodalmasan a csendes-óceáni térségre összpontosítva. Az európai konfliktusok nem hogy felelősségvállalásra sarkallták volna az amerikai diplomáciát, de éppen a kivülmaradás híveit erősítették, különösen a szenátusban. Ez utóbbi kurzust támogatta az USA londoni követe, Kennedy is. Változást érzékeltetett ugyanakkor Roosevelttel 1939. március 16-án, a prágai bevonulás másnapján küldött kemény hangú dokumentuma. Ebben Roosevelttel egyértelműen közölte, hogy az Egyesült Államok a továbbiakban nem támogatja az apaceament politikát, határozottabb hangot követelt a német agresszió ellen: „az elnök jelezte a briteknek, hogy amennyiben folytatják a müncheni politikát (Munich policy), úgy nem számíthatnak erkölcsi vagy anyagi támogatásra, beleértve a repülőgépek eladását.”²⁵ Néhány nap múlva pedig a német ügyvivő, Hans Thomsen vehette át Washingtonban az Egyesült Államok kormányának jegyzékét (Note), amelyben elutasítják a Cseh-Morva Protektorátus elismerését.²⁶

Roosevelttel 1939 tavaszától azonban megtalálta a lehetőséget arra, hogy kiemelt támogatásba részesítse Nagy Britanniát és Franciaországot, igaz, nem ingyen, hanem a „cash-and-carry” alapon.²⁷ Roosevelttel valószínűleg tisztában volt azzal is, hogy a brit politika elhibázott, ezt jelzi mindenestre titkos utakon folyó levelezése az akkor még pártján belüli ellenzékben levő Churchillel.

Churchill már korábban is világosan látta, hogy Hitlert, ha valami visszatarthatja a háborútól, az csak egy minden korábbinál szélesebb szövetségi rendszer lehet – felelősségvállalás, amelyben részt vesz Nagy Britannia, Franciaország és a Szovjetunió, valamint a háttérben már az Amerikai Egyesült Államok is. Nevezetes „A szabadság és a béke védelme (A fények kihunyának)”, az USA-ban és Angliában rádióban sugárzott beszédében 1938. október 16-án a követke-

²⁴ Uo. „In the event of any action which clearly threatened Polish independence and which the Polish Government accordingly considered it vital to resist with their national forces, His Majesty's Government would feel themselves bound at once to lend the Polish Government all support in their power. They have given the Polish Government an assurance to this effect. I may add that the French Government have authorized me to make it plain that they stand in the same position in this matter.”

²⁵ A később nagy visszhangot kiváltó dokumentumot idézte Drew Pearson és Robert S. Allen a *Washington Times-Herald*-ban (1939. április 14. 16.) megjelent, „Washington Daily Merry-Go-Round” (Washington napi körhinta) címmel.

²⁶ Documents, Vol. IV. 481. A jegyzék keltezése március 20., aláírója Sumner Welles, Roosevelttel bizalmasa, külügyminiszter helyettes (Acting Secretary of State) volt.

²⁷ Roosevelttel hozzájárult, hogy engedélyezzék amerikai légierő gépeinek exportját a franciáknak, az eljárás azonban elhúzódott, végül 1940-ben már a britek kapták meg a gépeket, szintén nem ingyen. Mint Churchill mondta: hét bőrt húztak le rólunk... *William Keylor: France and the Illusion of American support. 1919–1940. In: The French Defeat of 1940. Reassessments. Ed. Joel Blatt. Berghahn Books. 1998. 234.*

zőket mondta a Müncheni egyezmény, Csehszlovákia brit-francia közreműködéssel történt német megcsönkítésakor: „Néhány hónappal ezelőtt fejtettem ki meggyőződésemet, ha áprilisban, májusban vagy júniusban Nagy Britannia, Franciaország és Oroszország együttesen kinyilvánítja, hogy fellépnek a náci Németország ellen, amennyiben Hitler nem provokált támadást intéz egy kis állam ellen, és amennyiben Lengyelországot, Jugoszláviát és Romániát felkéri, hogy idejében csatlakozzanak a béke megvédésére szövetkezett erőkkkel, akkor, gondolom, a német diktátort e hatalmas erővel való konfrontáció visszaretentette volna céljától.”²⁸ Erre azonban ekkor nem került sor, s az okok a nemzetközi kapcsolatok rendszerében voltak fellelhetőek, amelyek 1939 tavaszán már, úgy tűnt, kedvezőbbek lettek.

Chamberlain második alsóházban tartott beszédét befolyásolta továbbá Édouard Daladier két nappal korábban tartott rádió sugárzott és Angliában is kedvező fogadtatásra talált beszédének radikális hangvétele. Ebben a francia miniszterelnök sejtette, hogy már Münchenben sem volt meggyőződve Hitler őszinteségéről, s nemzeti összefogást hirdetett. „Mit akar Franciaország? Békét szabad emberek számára. Morálisan erős Franciaországot? Ez az anyagi és erkölcsi egység, amely ismét megvalósul a veszély órájában.”²⁹ A beszédet a sajtó Franciaországban és Angliában egyaránt úgy értékelte, mint a közhangulat előkészítését a jövő háborúra. A brit-francia szorosabb együttműködés hangsúlyozásánál azonban Daladier nem lépett tovább. Rá is jellemző volt, amit Leon Blum, a volt szocialista miniszterelnök mondott az angoloknak szólva, hogy az otthoniak is értsék: a brit kormány „túl keveset tett, és túl későn” a náci fenyegetés ellen.³⁰

London, Moszkva, Párizs

A brit diplomácia fordulását jelentette, hogy a külügyeket továbbra is a kezében tartó Chamberlain március 18-án intézett kérdést a Szovjetunióhoz, hogy egy lehetséges Románia és Lengyelország elleni támadás esetén mit tennének. Már másnap, március 19-én megérkezett a válasz, amelyben a szovjet kormány hatalmi konferenciára tett javaslatot. Ennek értelmében a német agressziótól közvetlenül fenyegetett országok, Nagy-Britannia, Franciaország, Románia, Lengyelország, Törökország és a Szovjetunió elemeznék a helyzetet és a lehetséges teendőket.³¹ Ekkor viszont a britek visszaléptek, éppúgy, mint a korábbi négyhatalmi nyilatkozatuktól is, amelyben Anglia, Franciaország, Szovjetunió és Lengyelország nyilatkozott volna közösen az agresszió ellen.³²

²⁸ Winston Churchill: *Into Battle*. London, Cassell, 1941. 83. Megtalálható a Churchill beszédeit közlő honlapon: <http://www.winstonchurchill.org/learn/speeches/speeches-of-winston-churchill/524-the-defence-of-freedom-and-peace> (Letöltés ideje: 2011.november 21.)

²⁹ „Ce que veut France?” (Mit akar Franciaország?). *Daniel Hucker*: *Public opinion and the end of the appeasement in Britain and France*. 2011. Ashgate Pub.Co. Farnham, Burlington. 136–137.

³⁰ Uo. 144.

³¹ A diplomáciai levelezést lásd *Documents*, Vol. IV. 361, 372, 385.

³² A javaslatok és visszalépések értékelése a későbbi fejlemények ismeretében váltak élessé, s a Molotov–Ribbentrop paktum 80. évfordulóján felborította az eredetileg a különféle nézetek ismertetése, illetve a megbékélő tisztázás reményében rendezett ülészakot is. Erről l. *Mitrovits Miklós*: Egy

Merre tart az agresszió?

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy lépésről-lépésre kövessük az eseményeket 1939 áprilisától augusztus közepéig, a brit-francia-szovjet tárgyalások előkészítését, illetve maguknak a tárgyalásoknak a menetét, valamint a Molotov-Ribbentrop paktum történetét. Annyiban egységes a vélemény az időszakkal kapcsolatos viták ellenére, hogy a hatalmak mindegyike Hitler Kelet felé fordulásával számolt. Már a néhány nappal a Prágai bevonulás után keletkezett diplomáciai jelentésekben ez található. Ezek közül a legnagyobb visszhangot a román londoni követ, Viorel Virgil Tilea fellépése keltette. Tilea március 17-én kért sürgős kihallgatást a brit külügyminisztertől, Halifaxtól, s jelezte, hogy Berlinből Románia még a prágai bevonulás előtt ultimátumot kapott, amelyben követelték a román gazdaság átállítását a német igények kiszolgálására (a monopoly of Roumanian exports), cserében garantálták volna az ország határait. A követ elmondta, hogy Romániának mintegy 10 millió font kölcsönre lenne szüksége a Csehszlovákia megszállása miatt kiesett katonai felszerelések, elsősorban repülőgép megrendelések pótlására. Majd fő kérdése ez után az volt, vajon elképzelhetőnek tartja-e London egy „szolid blokk” létrehozását, amelynek résztvevői Lengyelország, Románia, Görögország, Törökország és Jugoszlávia lennének Nagy-Britannia és Franciaország támogatásával, ami bizonyára biztosíthatná a helyzet megőrzését.³³ A helyzet bonyolultságát jelezte a lengyel álláspont, amit Henry Kennard varsói követ ismertetett külügyminiszterének. Ennek magyar vonatkozása, hogy Kennard közölte: Józef Beck külügyminiszter „nagyon bizalmasan közölte velem, hogy éppen most kapott biztosítékot Berlinből, hogy a Birodalom jogtalannak tartja Magyarország követeléseit Romániával szemben, és azokat nem fogja támogatni.” A legfontosabb kitétel azonban a következő volt: Lengyelország csak olyan szerződést hajlandó kötni Romániával, amelyben „Oroszország mint szándékos (contemplated) agresszor szerepel.”³⁴

Lényegében ezek a törekvések határozták meg a következő hónapok diplomáciáját. Az apeacement, a világháború lehetséges elkerülése a britek és a franciák részéről, az ellenük támadó Németországgal szemben szövetségesek keresése a románok, a szovjetek és végül a lengyelek diplomáciájában.³⁵

paktum évfordulója. *Élet és Irodalom*, 2009/36., szept. 4., *Ungváry Krisztián*: Egy paktumról. *Élet és Irodalom*, 2009/38., szept. 18.; *Hét pont*. *Élet és Irodalom*, 2009/40., okt. 2.). *Karsai László*: Időhúzás Hitlerrel, Sztálinnal és Trockijjal. *Élet és Irodalom*, 2009/40.), *Székelly Gábor*: Egy vita margójára. *Élet és Irodalom*, 2009/43.

³³ Documents, Vol. IV. 366–367, 384–385.

³⁴ Documents, Vol. IV. 370–371. o. Beck ellentmondásos, Berlin és Moszkva között féloldalasan Berlin felé egyensúlyozó szerepe miatt a későbbiekben nem jutott politikai szerephez, s ellentétben a Londonba települt lengyel kormány-emigrációval, ő Romániában kapott menedéket.

³⁵ 1939. május 22-i keltezésű a brit külügyminisztérium terjedelmes dokumentuma a Szovjetunióval folytatandó tárgyalásokról. Mérlegeli a kialakult helyzetet, összefoglalja a brit, a szovjet és a francia elképzeléseket, ismerteti a lengyel és a román aggodalmakat, a „javasolt angol-szovjet paktum” hátrányait és előnyeit. A 41 pontból és két mellékelt táviratból álló dokumentum külön elemzést igényel, amelyre terjedelmi korlátok miatt itt nincs mód. Documents, Vol. V. 639–647.

A végjáték

1939. augusztus 24-én, a német szovjet paktum megkötésének másnapján, Sir Horace Wilson, a Münchener Egyezmény előkészítője, a brit-német kapcsolatok „felelőse”, a miniszterelnök legközelebbi munkatársa – ekkor a Downing street 10-ben volt a kabinetje – kereste meg az USA londoni követét, Joseph Kennedyt, aki köztudottan az apeacementet és a német orientációt támogatta. Wilson a miniszterelnök, Chamberlain kérését tolmácsolta: „gyakoroljon az elnök nyomást a lengyelekre” annak érdekében, hogy változtassanak eddigi álláspontjukon és kezdjenek tárgyalásokat a németekkel Danzigról és a korridorról. Jelezte egyben, hogy a miniszterelnököt aggasztja, hogy Nagy-Britannia feltétel nélkül elkötelezte magát (unequivocally obligated itself) márciusban Lengyelország mellett egy lengyel-német háború esetében. Kennedy telefonon vette fel a kapcsolatot a külügyminisztériummal, egyben jelezte, hogy a britek „tudják, hogy nem lesznek képesek eleget tenni kötelezettségvállalásuknak” a háború kirobbanásakor. Roosevelttel azonnal visszautasította Chamberlain kérését, aki, amint azt Kennedy megjegyezte, „elvesztette minden reményét a béke lehetőségében”. S történt ez annak ellenére, hogy Chamberlainnek mély meggyőződése volt, hogy a háború értelmetlen, mivel „Mindezek után, mi nem vagyunk képesek megvédeni a lengyeleket. Csak a revans olyan háborújára kényszerülünk, amely Európát lerombolását fogja jelenteni.”³⁶

Két távirat Varsóból

S következzen a háborút megelőző utolsó két napban keletkezett, Varsóból küldött rövid, de a helyzet drámaiságát, valamint Chamberlain elképzelésének teljes megalapozatlanságát is jelző két távirat. Jelzik, a diplomácia nyelvezetét értőknek: a briteknek nincs más választása, mint a háború.

H. Kennard brit követ távirata a külügyminiszternek, 1939, augusztus 30, Varsó:

„1. Biztos vagyok benne, hogy lehetetlen rábírní a lengyel kormányt, hogy azonnal küldje M. Becket, vagy bármely más képviselőjét Berlinbe, megvitatni Herr Hitler területekre tett javaslatát. Ők minden bizonnyal hamarabb választanák a harcot, és inkább a vereséget, mint hogy egy ilyen

³⁶ U. S. Department of State, Foreign Relations of the United States, 1939, General, Vol. I, Washington, 1956., 355. A sokak által és többféleképpen értelmezett dokumentummal foglalkozik többek között A. J. P. Taylor: *The Origins of the Second World War*. Greenwich, Fawcett Premier 1965. 262.; David E. Koskoff: *Joseph P. Kennedy. A Life and Times*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1974, 207. Valamint egy ellenkező jelű interpretáció Roosevelttel elnök születésének 100. évfordulóján: „Roosevelt szerette magát a béke emberének feltüntetni az amerikai nép és a világ előtt. Ez ma a leginkább elfogadott kép róla. Azonban Roosevelt cinikusan visszautasította azt a hatalmas lehetőséget, hogy tegyen a béke érdekében, amikor arra módja lett volna.” *Mark Weber: President Roosevelt's Campaign To Incite War in Europe*. http://www.ihr.org/jhr/v04/v04p135_Weber.html (Letöltés ideje: 2011. december 22.)

megaláztatást elviseljenek, különösen Csehszlovákia, Litvánia és Ausztria példája után.

2. Ajánlanám, hogy amennyiben a tárgyalások egyenlő felek között zajlanak, úgy fontos lenne, ha egy semleges országban kerüljön sor rájuk, vagy elképzelhető Olaszország is, és a tárgyalások alapja egy olyan kompromisszum legyen, amely a német oldal márciusban világosan meghatározott határ javaslata³⁷ és a lengyel oldal status quoja között kell megtalálni.
3. Figyelembe véve, hogy a lengyel kormány, amely egyedül van és jórészt felkészületlen a háborúra, s nem volt hajlandó elfogadni a márciusi feltételeket, bizonyosan nem fogja elfogadni a (német – Sz.G.) javaslatokat, amelyek most láthatóan túlmutatnak a márciusi feltételeken, Nagy-Britannia és Franciaország, mint szövetségesei, megerősítették támogatásukat, és a világ közvéleménye egyértelműen amellettt szól, hogy közvetlen tárgyalásokra kerüljön sor egyenlő feltételek mellett, s támogatják Lengyelország ellenállását egy rákényszerített (dictated) egyezményvel szemben.
4. Én, természetesen, nem fejem ki véleményünket a lengyel kormány képviselői előtt, sem pedig Herr Hitler válaszával kapcsolatban, amíg nem kapok utasítást, amely, remélem, nem lesz késedelmes.”

H. Kennard távirata a külügyminiszternek, 1939, augusztus 31, Varsó:

“(1) a lengyel kormány megerősíti elhatározottságát, amit az előzőekben is kifejezett, hogy kész a közvetlen eszmecserére, amelyet a német kormány javasolt, és a brit kormány közölt Lord Halifax táviratában augusztus 28-án a brit nagykövetnek. Varsó.

(2) a lengyel kormány is kész kölcsönösségi alapon vállalni, garantálni a tárgyalások idején, hogy a lengyel csapatok nem sérti meg a határokat, amennyiben a Német Birodalomtól sem sértik a határain Lengyelországot.

(3) a jelen helyzetben az is lényeges, hogy megegyezzenek a modus vivendiben a szabad városról, Danzigról...

(5) a lengyel kormány kifejezi reményét, hogy a Német Birodalommal folytatott tárgyalásainál továbbra is számíthat Ófelsége kormánya jószolgálatának előnyeire.”³⁸

*

³⁷ 1939. március 21-én Hitler bejelentette igényét Danzig Szabad Városra, és követelte a kikötővárost Lengyelországgal összekötő, Németországot megosztó, Kelet-Poroszországot elválasztó, ugyanakkor Lengyelország tengeri kijáratát jelentő folyosót nyilvánítsák területen kívülinek, tegye lehetővé Lengyelország német autótűt és vasúti pálya létesítését.

³⁸ <http://avalon.law.yale.edu/wwii/blbk97.asp>

A történelem tudománynak nem feladata igazságot tenni. A II. világháború kirobbanásához valóban hozzájárult, hogy a brit, a francia, az USA és a Szovjetunió kormánya nem lépett fel, s főleg nem együtt és határozottan Németországgal és már korábban Japánnal szemben. Mindez tény, és tény az is, hogy ennek szükségességére többen figyelmeztettek a korban, így, a sokak között a briteknél Churchilltól az ellenlábás Bertrand Russelig, a magyarok közül az emigráns Károlyi Mihálytól, Jászi Oszkártól az itthoni Mókus Illésig, vagy éppen a szovjet orientációt formáló Litvinovig. Látnunk kell azonban, hogy az ilyen széles összefogásnak 1939-ben nem voltak meg a feltételei. A leendő szövetségesek, ekkor ellenérdekelt hatalmak között olyan hatalmas ellentétek feszültek, amelyek leküzdése csak egy soha nem látott háború kirobbanásával vált lehetségessé. S az ellentétek elsimulása sem tartott fél évtizednél tovább.